

DOBOS ISTVÁN

Conditio humana

Az Aranysárkány biopoétikai megközelítése

Cím és szöveg kölcsönhatása

Létformák közötti azonosságok és különbségek körkörösen felépülő rendszere

Az emberi létet feszítő ellentétek kibontakozása veszi kezdetét a regényt nyitó jelenetben. A pisztoly eldőrdül, a fegyver csövéből füst száll fel, de a *hang* a látványnál később éri el a futóversenyt szemlélő érzékeit. Az esemény minden mozzanata a *sebességhez* kapcsolódik. A test *mozgása* azonban mesterséges eszközzel, órával mérhető, mivel a megtett út hosszának és az ehhez szükséges időnek a hányadosa az emberi érzékelés számára hozzáférhetetlen. A rajt pillanata, a feszült várakozás *állóképbe* meredek, ugyanakkor arról szól, hogy ki startol el gyorsabban: „Vili már futott.”¹ Mint ha puskából lőtték volna ki. Amikor a startpisztoly dördülése elhallatszik a nézőhöz, a leggyorsabb futó már mozgásban van.

Nemcsak a kép és a hang mozdul el, de a fizikai *erő* és a *szépség* is elválik egymástól: a leggyorsabb versenyzőnek csúnya a testmozgása. A kultúra és a természet teljes szembeállításában azonban csak látszólagos. A narrátor ugyanis Vilivel kapcsolatban nem nyers erőről beszél, hanem *marhaerőről*, amelybe a butaság képzelete is benne foglaltatik. Vili teste, izomkötegei sem szépek. Kérdéssé válik *kint* és *bent* mibenléte is: aki résztvevő, az kívül kerül az eseményen. Vili, a futó, nem hallja az időeredményt. A néző, a kívülálló látja az elsőként elstartoló bajnok mozgását, de nem hallja a startpisztolyt. Az emberi test fizikai tulajdonságai az állati természetre emlékeztetnek, de azon belül sem alkotnak egynemű egységet. A használati értékkel rendelkező biopoétikai alakzatok gyakori előfordulása a szövegben idővel behatárolja, de nem szűkíti le az értelmezés terét. A szövegjelzések egyenletes sűrűsége képes folyamatosan fenntartani és növelni az olvasó figyelmét.

Vili olyan robbanékonyan rugaszkodik el, mint a *párduc*, de gyorsaságát *marhaerejének* köszönheti. E kétértékű fizikai adottság hangsúlyozásával készíti elő az elbeszélő az erőszakos cselekedetet elkövető bukott diák tettét, aki *bikacsökkel* veri meg volt tanárát. Bizonyos tulajdonságok, mint az erő, vagy a gyorsaság közösek az ember és más fajok között, de ezeknek a képességeknek az összehasonlításából az állatok kerülnek ki győztesként. A mesterséges *eszközökkel* ellenben mintha *tárgyszerűen*

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány*, s. a. r. BENGI László, PARÁDI Andrea, Kosztolányi Dezső Összes Művei, Kritikai kiadás, Pozsony, Kalligram, 2014, 15. (A további regényidézetek oldalszámait a citátumok után, zárójelben közlöm. – D. I.)

lenne mérhető az emberi teljesítmény, holott az utóbbi értéke nem független a személyes távlattól. Vili két lélegzettel 11,8-at fut, tehát *túlszárnyalja* saját csúcását, de a javítást *megdöntésnek* tekinti, s e minősítésben feszültség érzékelhető, miként abban is, hogy Vili, aki később matematikából bukik meg, a nyitó képben folyton számol, s kizárólag az órával mérhető eredmények foglalkoztatják: „Tizenegynyolc!” „A pisztoly eldőrdült” (15.) – a vészjósló kezdés előreutalás a futóbajnok és a tanár sorsszerű összetartozására. A romantika kelléktárából kölcsönzött kifejezésmód ugyanakkor idézetszerű, ezért enyhén ironikus a felhangja.²

A cím és a szöveg kölcsönhatása hasonlatok sorában bontakozik ki, melyek mintázatot alkotva az emberi és az állati létforma közötti átmenetet tételezik, s létrehozják az elválasztásnak és az összetartozásnak azt a közös mozgásterét, amelyben elindul az összehasonlítás folyamata.³ Az aranyásárkány maga az átmeneti létforma megtestesítője: a sárkány állatra emlékeztet, de a fajok rendszerébe nem tartozó lény, lévén mitológiai szörny, ezért valóság-hű, kicsinyített mása el sem készíthető. A felhasznált anyagok az imaginárius megjelenését készítik elő, amennyiben érzékcsalódást keltenek. A nemesfémeket arany színű papír helyettesíti, melynek ragyogása szinte túlszárnyalja az eredetiét. Az aranyásárkány a föld és az ég között lebeg, nem eleve adott, s mint létező a megfigyelés műveleteiben keletkezik. Látványa ámulatba ejti nézőjét, ugyanakkor félelmet is ébreszt benne. Novák a cél–eszköz viszonyának alárendelt *technika* fogalma felől lép kapcsolatba vele. Meg van győződve arról, hogy az előállítás az

² Az iróniát *mindvégig*, Novák *megveretése után* is működteti az elbeszélés: „Le-föl sétálva kérődzött szégyenén. Lassan emésztette.” (663.) A nyomozás kiábrándítóan felületes, a kihallgatást vezető alig leplezett unalommal végzi kötelező gyakorlatát, a felderítés halvány reménye nélkül: az eljárás gépiességének az érzékeltetése nem nélkülözi az iróniát. A végzés már azelőtt megszületik, hogy a nyomozás érdemben elkezdődött volna. A halott ügyek közé kerül Novák aktája az ügyvéd irattárában: „zsineggel átkötve elhelyezte szekrénye harmadik polcára, a negyedik rekeszbe, közvetlen a Fóris-ügy mellé, hol az ad acta teendő pöriratok pihentek. Ez lett a Novák Antal-féle ügy kriptája. Külön dízsírshelyet kapott.” (603.) Az irónia Novák *halála után is* áthatja az elbeszélést. „Szapora” családnak adják el a „szaporodástól” undorodó Novák házáat. (705.) A tanár szellemalakja már nem képes fejben gyorsan számolni, tehát kezd Vilihez hasonlítani ebben a tekintetben.

³ Tucatszám lehetne idézni az emberi és az állati lény tulajdonságainak a keveredésére utaló hasonlatokat a regényből: „az osztály csak akkor vonult vissza a tekenősbékák lomha mozdulatával, mikor az agg professzor erre külön megkért mindenkit”. (61.) – Vili italt kér a gyógyszerészsegédétől, majd leemel egy piócákkal teli üveget a polcra, s azt indítványozza, hogy igyanak belőle. Végül, az elfogyasztott pálinkától sziszeg, mint a kígyó. – Novákot bikacsökökkel verik meg, Pepike marhanyelvvél várja vacsorára. – Novákot fogva tartja megaláztatásának a gondolata, ismételtelen előhossa, s nem tudja feldolgozni a sérelmét: „Le-föl sétálva kérődzött szégyenén. Lassan emésztette.” (663.) – Novák egyik támadója, Próféta, az elbeszélő és a főszereplő összemosódó nézőpontjából állatra emlékeztet: „Csúf írnok kelt föl, hasonló a majomhoz. Mintha majom volna, s azért tartanak ketrecben.” (353.) – Novák tanári zsebkönyve alapján akarja nyomon követni Vili évközi tanulmányi eredményeit. Régi dolgozatokat néz át: „Itt, a fojtó porban, pókhálótól cirmosan kikereste a sok ezer gyakorlat közül Vili füzeteit” (487.) – A várandós Hilda úgy játszik önfeláldozóan a kölyök macskával, mintha anyai szerepét gyakorolná, s ösztönösen utánozza az ártatlan, kedves teremtés viselkedését is, ha érdekei úgy kívánják: „– Apus – dorombolt Hilda és hízelegve, mint a cica, odasimult melléje, bízza erejében.” (231.)

el nem rejtettségen alapul. Az alkalmazott technika felfedi a dolog lényegét, s szer-
tefoszlat minden vele kapcsolatos titkot, sejtelmet, transzcendens képzetet. Novák
instrumentális megközelítése mellett a regény az aranysárkányt más szemtanúk né-
zőpontjából is megjeleníti, s ez által érvényteleníti azt a tételt, hogy a létező egy kitün-
tetett távlatból megfigyelve megismerhető. A cím által megszólított olvasó előzetesen
azt a kérdést fogalmazza meg, *képes-e más létformák viszonylatában az ember kívül
kerülni önmaga értelmezésének a rendelkezésre álló keretein?*⁴

Az *Aranysárkány* aláássa az állat és az ember ellentétes viszonyfogalmát megalapo-
zó antropológiai meggyőződést, mely szerint az ember fölérendelt helyzetét az ész,
az akarat, az erkölcs, s a nyelvhasználat biztosítja, azt sugalmazva, hogy a különb-
ségek és a törések, amelyek elválasztják az állattól és egyéb természeti létezőktől az
embert, a kételeműre korlátozott hagyományos szembenálláshoz képest jóval össze-
tettebbek; különmemű alkotórészekből állnak és többszörösek. Az aranysárkány ima-
ginárius tekintete által megszólítva lenni, s e találkozás tapasztalatának értelmezését
beépíteni az emberi természetről alkotható képbe: ebből a távlatból nyerhet igazolást
az *Aranysárkány* biopoétikai megközelítésének a lehetősége.⁵

Az aranysárkány eltérő észleléseken nyugvó értelmezéseket tesz lehetővé, s idővel
különbséget keletkeztető rendszerként fejt ki hatását. Képes kapcsolatba lépni az em-
beri létformát meghatározó más szerkezetekkel a regény autopoétikus terében. Az
aranysárkány a maga meghatározatlanságát rendelkezésre bocsátja a szintén megha-
tározatlan „emberi” esetlegességének a megszüntetése érdekében.⁶ Az önszervező
struktúrák között kommunikáció jön létre, egyik a másikat elegendő rendezetlen-
séggel látja el ahhoz, hogy elősegítse rendszereik felépülését a lehető legösszetettebb
formában. A *kettős kontingencia* lehetőséghorizontok felvázolására, nem magától ér-
tetődő strukturális kapcsolódások létrehozására készíti a befogadót.

⁴ E kérdésfelvetés kiegészítő párja az állatok egyéni tapasztalatainak a figyelembevételéből, sőt, szemé-
lyiségi jogainak a védelméből kiindulva azt firtatja, van-e esély arra, hogy nem íródik vissza az álla-
tokról szóló diskurzusba mindaz a faji, nemi, szexuális és egyéb alapon történő kirekesztő szemlélet,
amely jól ismert az emberről szóló elbeszélésekből. Létezik-e olyan nyelv és nézőpont, amely nem em-
beri fogalmakkal kísérli meg az állatok megközelítését? Lori GRUEN, Kari WEIL, *Animal Others: Editors’
Introduction*, Hypatia, 2012/3, 477–487.

⁵ Az állati léthez viszonyított emberi természet megkülönböztetésének a bölcséleti vonatkozásai szer-
teágazóak, de a kultúratudományokban immár két évtizede jelen lévő biopoétikai érdeklődésnek
köszönhetően meglehetősen jól ismertek, ezért elegendő itt csak utalni a közelmúltból időrendben
először Derridára, aki *A – így nagybetűvel – macska* tekintetétől megigézve olvasta újra, s bontotta
rétegekre az állattal minden vonatkozásban szembeállított ember felsőbbrendűségét megalapozó filo-
zófiai hagyomány alapszövegeit. Jacques DERRIDA, *L’Animal que donc je suis (à suivre)* = J. D., *L’Animal
autobiographique*, ed. Marie-Louise MALLET, Paris, Galilée, 1999, 251–301. A poszthumanista nézőpont
kialakításának tanulságos kudarcait Rosi Braidotti a Nietzschéhez köthető szállóigére rájátszva foglalta
össze: „emberi, túlságosan is emberi”. Rosi BRAIDOTTI, *Post-human, All Too Human: Towards a New
Process Ontology*, Theory, Culture & Society, 2006/7–8, 197–208.

⁶ Vö. Niklas LUHMANN, *Szociális rendszerek: egy általános elmélet alapvonalai*, ford. BRUNCZEL Balázs,
Kiss Lajos András, Bp., AKTI – Gondolat, 2009, 120–154.

Amikor a pisztoly eldördül, lángnyelv csap ki a csövéből, és a füstfelhő az ég felé emelkedik. E két jelenség az *irritáló* azonosságok és különbségek körkörösen felépülő rendszerében az aranysárkánnyal létesít kapcsolatot, akárcsak Vili elrugaskodása a start pillanatában: „Úgy ugrott ki, mint a párdúc, egyenletesen, minden megtorpanás nélkül emelkedett a magasba.” (15.) Vili, mondhatni, akárcsak a sárkány, a magasba emelkedik. Az azonosság azonban az állat és az ember között nem lehet teljes, a hasonlatban különbség is megjelenik: a nagy sebességet elérő szárazföldi ragadozó viszonylag kistestű, ezért gyorsasági fölényét kihasználva ejti el áldozatát, míg Vili pusztán „marhaerejével” győzi a versenyt. A start pillanatában a feszült, néma várakozást kirobbanó mozgás és hangzavar váltja fel: „Szemében vágattak a rétek. Szöges cipője karmolta a talajt. Fejét, melyet cigányos haj vert, hátravetette, s arcát eltorzította, csikorgó erőfeszítéssel. A föld dobogott.” (15.) A futóbajnok pillanatnyi észlelése és a külső megfigyelő látószöge összemósodik, ahogy az emberi, az állati, és az élő természet is szinte egybeolvad. A rétek mint a versenylovak vágatnak, a föld dobog. A szerves anyagok élőlényként viselkednek, a szöges cipő karmolja a talajt, mint a ragadozó állatok éles körömmel felfegyverzett mancsa. A futó arca elváltozik, elveszti emberi vonásait.

A létformákat egymáshoz közelítő tropológiai láncolatban megjelenik a *különbség* is. Vili és a környező természet összhangja csak látszólagos:

Körötte a városerdő lélegzett, titáni, zöld tüdejével. Amerre lépett, a szöges cipője gyöngyvirágokat, vadnefelejceket tiport, melyek tejkéken derengtek a világosbarna rögökön. Zsendült minden fa, cserje. Az orgonák tömör falat alkottak, belengve a vidéket keserű leheletükkel. (19.)

Az összhang zavara újabb lendületet ad az *irritáló azonosságok és különbségek körforgásának*. A letaposott vadvirág olyan látványt nyújt, mintha a kék ég a földön tükröződne. Az aranysárkány megfigyelésével megnyílik a távlat a távoli, az időtlen felé, melynek megtapasztalásához az embernek át kell lépnie köznapi értelemben vett határait. Az élő és az élettelen természet közötti választóvonal elmosódik, az élőlények fajainak rendszere fellazul, az ember–növény–állat közötti különbség bizonytalanná válik. Átjárók nyílnak egyik osztályból a másikba: „Bokrok fecsegtek embernyelven, fák gondolkoztak emberagyvelővel, s a kövekben is emberszív dobogott. Emberek lüktettek mindenütt, elhozva a természethez a vágyat”, „a trombiták ragyogtak és a fény trombitált.” (31.) Emberi és állati hangok keverednek: „a verébcsiripelés-szerű diákzaj megöblösödik.” (49.) Eseménynek számít a városban az aranysárkány feltűnése, mely szitakéreg háncsból készül, tehát hasonló anyagból, mint Novák szalmaalapja. Hírértéke van annak is, amikor a tanár felveszi könnyű fejfedőjét: azt jelenti, hogy szokatlanul korán beköszöntött a jó idő. Novák testének a leírása nemcsak mulatságos, de már-már rémisztő és kísérteties is, akárcsak az aranysárkány, amely nemcsak ámulatba ejtő, de félelmet is ébreszt. A természettan tanárának testrészei

élettelen tárgyakra emlékeztetnek, vagy „lélektelen”, anyagszerű tulajdonságaikra egyszerűsítettek:

Nevetséges volt, mert zömök, kappanhájjal fődött törzsén egy golyóbist hordozott, melyet egyébként fejnek neveznek, emeletes fején pedig egy szőrcombók látszott, melyet egyébként hajnak neveznek, az arcán két pisológó-világító kör, melyet egyébként szemnek neveznek, egy alig-vörhenyes dudor, a fej szelelőlyuka, melyet egyébként orrnak neveznek, aztán egy piros húsdarab, melyet egyébként szájnak neveznek, kissé elferdülve a barna bajusz alatt, a szája, az ő szája, Novák Tóni szája, mellyel az iskolában beszélni szokott, de enni is, titokban, akkor, mikor nem látják a diákok. (75.)

Az emberi vonásaitól megfosztott, geometrikus arc kapcsolatba hozható azzal a jelenséggel, hogy Novák, az elvont gondolkodás művelője *fogalom* a diákok számára. „Fogalomként lebegett fölöttük s ábrándoztak róla” (81.) – akárcsak az arc nélküli aranysárkányról, fűzhetnénk hozzá.

Novák veszi észre a sárkányt, és mintha magától értetődő volna, néven nevezi, *aranysárkánynak* hívja. Nem hasonlatot fogalmaz meg, hanem azonosítást hajt végre. Főris azonnal vitába száll vele: „– Papírsárkány – állapította meg fitymálva.” (39.) Novák, aki szóképpel él, szakszerűen elmagyarázza, szemléltető ábra segítségével, hogyan készíthető sárkány. A porba rajzol, bemutatja a szerkezet minden apró részletét, kitér az anyagfelhasználásra, a bevonatnak az egyensúly kialakításában játszott szerepére. A messzeségben lebegő, csillámló tárgy lecsupaszított vázát jeleníti meg a porban, mintegy leszállítva az égből a földre. Főris, a latin és a görög nyelv tanára, aki otthonos a szóképek világában, mindvégig kicsinyelve beszél róla, ellenben Novák, az ész- és anyagelvű gondolkodás híve, lelkesülten. Mintha ebben az esetben is átmenet jönne létre a szereplők között. A bölcsészet, illetve a természettudomány oktatója azonban alapvetően a várhatóan megfelelően érzékeli a jelenséget. Főris rosszat sejt, mivel jártas a mitológiában, és önkéntelenül szörnyeket társít az aranysárkányhoz. Novák ellenben a sárkánykészítés gyakorlati vonatkozásait ismeri alaposan, ezért mosolyog. (41.) Számára az aranysárkány szitanád keret, vászon vagy papírborítás, kapocs és zsineg, egyszóval anyag és szerkezet. Képzetele nem lelkesíti át a játékszert, a számok igézetében azt latolgatja, hány méter magasan lehet.

Bizonyos tekintetben a fontosabb szereplők kivétel nélkül emlékeztetnek az aranysárkányra. Hilda „magasan röpült, fön a gyümölcsfák koronája fölött. Átölelve a hinta kötelét, hátravetett fejjel szelte a levegőt”. (89.) Így látja Novák a lányát, amint hazaérkezve a kerítés mellől föltekint az égbe. Az apa visszafogottságával szemben Hilda „[e]gészen odaadta magát az örvénylő szédületnek”. (91.) Az antikvitásban otthonos Főris képzeletében a sárkányhoz félelmetes mitológiai alakok, szárnyas kígyók társulnak. Tibor a kígyó ravaszságával férkőzik tanára bizalmába, majd elragadja a lányát. Főris is hasonlít valamelyest a sárkányra, neki sincs arca, legalábbis a szemét

„a fekete szemüveg miatt sohase lehetett látni” (51.) Novák öngyilkosságának hírére a szülőfalujából visszatérő Fóris madárijesztőhöz és garabonciáshoz hasonlít. (677.) A szellemidéző garabonciáshoz fűződő hiedelemkör egyik fontos motívuma, hogy *sárkányon* lovagol a falu fölött.

Az átmenetek és különbözőségek feszültséggel teli játéka a szereplők viszonylatában is mozgásba jön. Fóris is csúnyán fut, akárcsak Vili: „Fóris két öklét melléhez szorítva, futólépésben próbálta elérni a rendetlenkedőket.” (57.) Vili magába néz, lehajtja fejét, gondterhelt, míg Novák gyorsan, „erőteljesen” lépked. A múltó idő kiváltképp foglalkoztatja a futóbajnokot, aki különleges versenyóráját magánál tartva méri a teljesítményét. Az idő meghatározása kulcsfontosságú Novák számára is, hiszen tanári hivatásából következően órákat tart, a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. Zsebórája fedőlap nélküli, hogy akadály nélkül, azonnal mutathassa az aktuális időt a rávetülő mohó tekintetnek. Novák egyik végzetesnek bizonyuló tévedése, hogy megfosztja Vilit az időnyerés jótékony lehetőségétől, amikor nem engedi ki a táblához felelés közben, s ezzel kétszeresen is érzékeny ponton találja el tanítványát, mivel a lassú észjárású Vili futóbajnok.

Az átmenetek és különbözőségek poétikai vetületét tekintve a nézőpont és a hang azonosságának kérdésére az *Aranysárkány* elbeszélésmódja alapján nem adható egyértelmű válasz. Eldönthetetlen, kinek a szemével látunk, s kinek a hangját halljuk, amikor „a szigorú, de kedves tanár” (71.) alakját megjeleníti az elbeszélés. A narrátorét és a diákokét, esetenként váltakozva, máskor meg egymásba olvadva. Megszólal a fesztelen mesélő is, aki felnőtt és diák, iskolán kívüli s azon belüli, saját és idegen nézőpontok és szólások változtatásával érzékelteti, hogy a tanárról megoszlanak a vélemények: „Tóninak nevezték a tanulók bizalmasan, de ez a becenév nem illett hozzá. Mindenekelőtt igen komoly ember volt. Aztán nem szolgált rá arra, hogy gúnyolják. Haladott, szabadelvű nézeteket vallott.” (71.) Az ironikus hang fokozatai árnyaltan szólalnak meg. Az egyik végletet a tudós tanár hasznos szolgálatának, a zivatarok megfigyelésének gúnyoros dicsérére képviseli, a másikat az együttérző mosoly, amely az ismert ruházatában, megszokott testtartással szivarozó tanár esendő megjelenését kíséri.

Az ember esendősége és méltósága

Az emberi lét végső és átfogó eszméjének horizontja a csillagközi térben jelenik meg a regényben, amint az égboltot kémelve Novák a bolygók pályáját magyarázza Hildának. A regény visszatérő jelenetében apa és lánya együtt nézik ámulva a csillagokat. Az ég örök körpályáin mozgó távoli égitestek fenséges látványa szembesíti őket az ember kicsinységével és mulandóságával. A természettan tanára az elszenvedett kettős csapás után fokozatosan ébred rá a földi lét feszítő ellentmondására. Számára az *ember* szó egyszerre fejez ki esendőséget és méltóságot. Önmaga *létszerű* érzékelésének a képességével csak az ember rendelkezik. Novák az ész, a szellem és az erkölcs nevében elutasítja a szenvedély és az erőszak megnyilvánulásait, ugyanakkor

kénytelen szembenézni azzal, hogy maga sem tud mindig uralkodni magán. A regény azt sugalmazza, hogy az emberi természet belső megosztottsága meghaladhatatlan: a szélső értékek ellentétéből bontakozik ki az élet.

Novák nem tudja értelmezni az emberi gonoszságot a humanista nagy elbeszélés keretében, az ésszerűség, a célszerűség és a műveltség fogalmaival. Az *emberi* tagadásaként vagy hiányaként értékeli a szabályokat megsértő viselkedést. Más mozgatóerőt nem ismer, értékrendje zárt és szilárd. Személyiségfelfogása a felvilágosodás eszményének felel meg, amely szerint a tudat, az akarat és az erkölcs szigorú fennhatóság alatt tartja az ember sötét erőit, a romboló érzelmeket és a pusztító szenvedélyt. Novák nem számol azzal, hogy az elfogadott magatartás-előírások az emberi kultúra alkotásai, melyek a természet megfékezését szolgálják. A rosszakarát és a bosszúvágy létezéséről tudomása van, de nem tételezi fel, hogy intelligens ember tudatosan ártani akarjon a másoknak.

Az *Aranysárkány* a megértésről és a megbocsátásról is szól. Novák azt hiszi, hogy jóhiszemű Vilivel szemben, csak tanítványa félreérti mozdulatait a sorsdöntő pillanatokban. Való igaz, akaratlanul mondja ki a később megbánt szavakat – melák, bikfíc, óriás –, amikor a futóbajnokot felelteti. Miután felismeri volt tanítványát az egyik támadójában, nem vádolja, hanem önvizsgálatba kezd, s azt kutatja, maga milyen hibát követett el, de nem képes megérteni Vili tettének mozgatórugóit: „Ön megalázott egy felnőtt embert, aki barátja volt és szerette, meggyalázta őt, – így mondja majd, ez jobb lesz, – meggyalázta őt.” (623.) Miért gondolja Novák, hogy a *meggyalázta* a helyes kifejezés, s nem a *megalázta*? Mi a különbség a megalázta és a „meggyalázta” között az elbeszélte történet idején? Az utóbbi esetben az áldozat esetleges rossz tulajdonságaival elvileg sem játszhat szerepet a bántalmazás kiváltásában. A *magyar nyelv szótára* meghatározása szerint: „Valakit becsületében megsért, megszegyeníti, mások gúnyjának, megvetésének kitesz.”⁷ A megalázás, az erkölcsi nagyság csökkentése ellenben részben indokolt is lehet, különösen, ha a megleckéztetés vagy kicsúfolás „a büszke, kevély, gögös embert megszegyeníti, vagyis oly állapotba teszi, melyben mások felsőbbtségét megismerni kénytelen. A hetvenkedőt élcés gúnyokkal megalázza”.⁸ Novák tehát csak vonakodva ismeri el végül, hogy részben felelős a történetekért. Álmban orvos és lélekgyógyász, aki megbocsátással kíván gyógyítani. Az ellentétes vágyképzetek kivételének köszönhetően különösen összetett az a terv, amelyet éjszakákon át folytatólagosan szövöget: úgy akar megbocsátani Vilinek, hogy először megfélemlíti, vagyis megtorolja sérelmét: „Megjelenése ünnepi lesz, de egyszerű. Vili épp ott áll egy zsák szárazbab mellett. Mikor észreveszi őt, el akar iszkolni. Ő egy taglejtéssel megállítja, a földhöz szögzi.” (619.) Novák félelmetes álomalaknak képzei magát, mondhatni hasonlóan ijesztő lénynek, mint a *sárkány*, akitől Vili megretten: „Ő nem ül le. Áll, egyenesen, mint a számon kérő végzet. A pillanat rettenetes.” (621.) „A diák nem

⁷ *A magyar nyelv szótára*, szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, Pest, Emich Gusztáv, 1867, IV, 239.

⁸ Uo.

állja tekintetét, megretten, fejét elfordítja. Szeretne kirohanni, a rémülettől, itt hagyni ezt a szűk vallatósobát, mely irtózatossabb annál a nagy, sötét teremnél is, melyben a rendőrtiszt kihallgatta s gázlángok égtek. Megadja magát.” (623.) Novák színpadiasan, a tékozló fiú jelenetét megelevenítve képzelel el Vili töredelmes bocsánatkérését:

Vili – mondja neki életében először –, Vili. Itt a fiú hirtelen földre rogy. Nyöszörögve kéri, hogy bocsásson meg igazán, hálálkodik, porban kúszik feléje, lassan, mint a bibliai tékozló fiú az édesatyjához s átöleli Novák térdét. Ő ezt nem engedi. Int, hogy keljen föl. De bárhogy tiltakozik, nem bírja lefejtetni magáról a reá fonódó eleven indát, mely körülkacsolja, összeforrad vele, a szeretet rabságában, mintegy mindörökre. Ekkor kezét diákja rövidre nyírt fejére teszi, melynek szúrós bizsergését is érzi, s érez még valami mást is: keze fején egy könnycseppet, egy forró, égető könnycseppet, mely Liszner Vilmos szeméből hull oda. (625.)

Novák erkölcsi magaslatra helyezi magát, felülről tekint le a porban csúszó bűnösre. A megalázott tanár, elszenvedve a kettős csapást, nem boldogul az emberi természet erkölcsi szempontokkal és érzelmekkel terhelt magyarázatával. Kénytelen elismerni, hogy léteznek olyan megnyilvánulások, amelyek azt tanúsítják, hogy az állati természet erőteljesen jelen van az emberben. Novák gyermeki izgalommal várja az orvos érkezését, átadja magát az elvesztett hitnek, mely szerint az orvos pap és varázsló egy személyben: a sarkantyúja ezért cseng úgy, mint a mesékben. A tanár szenvedésén enyhít Barabás doktor határozott fellépése, mert önbizalmat áraszt, s legalább amíg jelen van, felbreszti Novákban a hitet, hogy lehet mégis valamit tenni. A mesterségét gyakorló orvos a beteg szakszerű ellátására szorítkozik, szigorúan az élettan határain belül maradva. Józan mértéktartása megmutatja, hol húzódnak az emberi segítség határai, s ez Nováknak tanulságos példaként szolgál, hogyan viszonyuljon az emberi természet ésszel felfoghatatlan tulajdonságaihoz, amelyek folyton a megértés korlátaival szembesítik.

Novák tisztán akar látni, elfogulatlanul, magát az életet akarja megérteni, minden szépítés és leegyszerűsítés nélkül, úgy, ahogy Barabás doktor vizsgálja és gyógyítja a betegeket:

Nem várt tőle csodát. De orvos volt, ki a szenvedéssel hivatásszerűen foglalkozott, kinek az a mestersége, hogy lásson minden csúnyát, förtelmeset, hamis káprázatok nélkül szemlélje húsunkat, vérünket, a könnyünket is, mely éppoly mirigyváladék, mint a többi. Előtte semmi sem szégyen, még sírni se az. Akinek senkije sem marad, annak még mindig ott az utolsó barát, az orvos, ki idegenül is ismerős, állati mivoltunk lelkiatyja, kezébe bele lehet fogódzni s kiáltani, hogy segítsen, nem bírjuk tovább. Maga ez a gondolat is vigasztalta. Az ősi népek bizalma, imádata ébredt föl iránta, melyek az orvost papnak és varázslónak tartották. (613.)

Az orvos „idegenül is ismerős”, vagyis közülünk való, de tudatában van az ember természetét feszítő ellentmondásoknak, s behatóbban ismeri a test működését. Novák megtapasztalja környezetében az „idegenül is ismerős” fonákját, az „ismerősen is idegent”. Lánya, akit egyedül nevel, az egyik tanítványával folytat titkos viszonyt szinte a szeme előtt, közös otthonukban, végül megszökik tőle. Az érettségén megbuktatott, de jóra valónak hitt diákja orvul megtámadja a nyílt utcán. Nem utolsósorban, mindezen tapasztalatok összegzéseként kénytelen belátni, hogy *tulajdon személye testesíti meg az „ismerősen is idegent”*. Pepike a csukott ajtón át kér megerősítést a haza érkező Nováktól: „– Te vagy az, Tóni?” A tanár kilétét igazolva először szólal meg megveretése óta, de idegennek hallja saját hangját: „– Én – mondta Novák tompa hangon.” Az „én” mibenléte, jelentése válik kérdésessé számára: „És megborzongott ettől az ismert, rövid szótól: én”, ami arra utal, hogy elvesztette önazonosságát. (461.)

Novák az ösztönök által meghatározott test készletével a szellem indítékait állítja szembe. Nem ismeri el, hogy e két elem összetett, feszültséggel teli egysége az ember sajátos megkülönböztető jegye. Nevelőként azért küzd, hogy e zavaró és kártékony dualizmust megszüntesse. Novák eszménye a fele részben állati tulajdonságokkal rendelkező ember újratemetése szellemi létezőként. Nem képes elfogadni, hogy *e megosztottság megszüntethetetlen, mivel egységük megelőzi kettészakadásukat az emberi természetben*.

A *testiség* az emberlét egyik alapvető meghatározottsága. Novák csodálja az iskolarost, mert szakszerűen, tárgyilagosan szemléli és értelmezi az emberi jelenségeket. Titkon ő is arra vágya, hogy az emberi természet nem kézzelfogható alkotóelemeit, a lelki életet is szakszerű elemzés tárgyává tegye. A szenvedély és az erőszak értelmezése azonban meghaladja Novák antropológiai horizontját. Novák egyedül a szellem munkáját tekinti mérvadónak, de szembesülnie kell azzal, hogy az értelem mellett létezik szenvedély és erő is. A diákok babonásan vonzódnak Novák testi közelségéhez, titokban meg akarják érinteni a ruháját, mivel a tanárral csakis szellemi érintkezésbe kerülhetnek. Novák „szemérmes” ember. A diákok előtt csakis eszményi tanárnak akar mutatkozni, akinek a létezését szellemi minőségek és tulajdonságok határozzák meg. Az evés pusztán fiziológiai tevékenység, ezért nem tartozik Novák szerint a nyilvánosságra. A tanár azonban kiszolgáltatott helyzetben van, az iskolában naponta színre kell lépnie, s a diákok gúny tárgyává teszik életének minden felhasználható magánjellegű adatát.

Az osztályfőnök a *hímállatok* nevével illeti a számárpádban ülő, vélhetőleg túlkoros nyolcadikos fiúkat: „Utálta ezeket a kormos, fekete kamaszokat, ezeket a kanokat, kik nem iskolába valók, csak a levegőt rontják. Egész testében reszketett.” (287.) Novák fiatalon özvegygé lett, és *cselekvő akaratát védve* magányosan él. A szenvedély magával ragadó erejét csak mások viselkedésében ismeri fel megbotránkozva. A tanár ruházata egyaránt utal viselőjének szemérmességére és személyiségének zártságára: „mellényein nem tűrte a kivágást”. (67.) Fedetlen testtel nem mutatkozik, s nem szívesen tárulkozik fel másoknak.⁹ Novák megítélése szerint az álom „állaga” erkölcsileg aggályos, a levét

⁹ A testi létezés sem jelent azonosságot az állat és az ember között. Az erkölcsi tudattal rendelkező, bűnbeesés utáni ember szégyent érezve takarja be a testét.

eresztő narancsot pedig undorítónak találja. A tudattalan tartománya és a gyümölcs nedve szexuális képzetekkel kapcsolódhat össze, melyeket Novák módszeresen kizár saját világából. Mindössze negyvennégy éves, de csakis a szemérmertlenség dühödt elutasítása utal arra, hogy a test késztetési jelen vannak a tanár életében. Az orvos tekintete a testfelszín felől halad a test üregébe, amikor Hildát vizsgálja. Mindkét részlethez erotikus képzetek társulnak: „Hilda kinyújtotta nyelvét, mely külön életet élt szája rózsás barlangjában, mint egy kis, forró állatka. Hegye reszketett.” (253.) „Szeme alól azonban lehúzta a bőrt. És nem ezt a gyönyörű szemet bámulta, hanem a halovány szemhúst.” (251.) Novák ellenben Hilda „lelkére” beszélt. Az idézőjeles szóhasználat iróniája egyszerre érinti a lánya kiengesztelését megkísérlő apa kétes nevelői módszerét, és testet kiiktató emberszemléletét. Ez utóbbiból következik, hogy nem érzékeli a másik ember személyes terét: „Novák lejött a dobogóról, a hetedik pad mellé állt, Liszner Vili mellé, hogy baráti jelenlétével erősítse.” (279.) A tanár határsértést követ el, belép Vili saját területére, tehát abba a védett zónába, amely – az etológia, s az emberi viselkedés tanulmányozói szerint egyaránt – olyan, mintha a másik testének a meghosszabbítása lenne. Novák megalázza Vilit, belenézi a szájába, testüregének a felnyitására kényszeríti. E jelenet párja, amikor lerántja ágyban fekvő lányáról a takarót. A lányát egyedül nevelő apa felismeri elhunyt feleségének jellemvonásait és szokásait gyermekének viselkedésében. Az öröklött tulajdonságok felfedezése Novák megfigyelésének köszönhető, de eszébe sem jut nagyapának tekinteni magát, sőt, nem is kíváncsi lánya gyermekére, akiben családja tovább él. A továbbörökítés után fokozatosan az önfenntartás késztetését is elveszti, s végül eljut az önkiváltás gondolatáig.

Novák nem becsüli a testi kultúrát, a test művelését, gondozását, amelynek Kant – ki elvetette a durva fegyelmezést s a lealacsonyító testi fenyítést – oly nagy jelentőséget tulajdonított. Nem képes méltányolni Vili sportteljesítményét, ezért csúfolódik atléta természetén, észre sem véve, hogy ezzel mélyen megbántja. A természettanára ezúttal is következetlen saját igazságfogalmához, hiszen a futóbajnok eredménye órával mérhető. A testi-lelki szenvedés elválaszthatatlanságát hangsúlyozza a regény. A középkorú, ereje teljében lévő férfi olyan súlyos testi sérülést szenved, hogy gyógykezelésre szorul. Novák úgy értékeli, hogy beteggé tette meggyalázása, s mások is felfigyelnek testi elesettségére. Ki mérte Novákra a nagyobb csapást: Tibor, aki megszöktette a lányát, vagy Vili, aki megverte? Volt tanítványának nem az általa okozott súlyos testi sérülést rója föl volt tanára, hanem azt, hogy megtagadta a barátságát és a szeretetét.

Az emberi létezés nem határolható el pusztán biológiai szemlélettel az állattól, Novák azonban hajlik erre. Amikor az ember viselkedését az állati magatartás felől közelíti meg, abban rejtetten jelen van az állati elhatárolása az embertől, reflektálatlan antropológiai kifejezések segítségével. Az emberben lakozó állati természet elfogadása ellen tiltakozik Novák, de a szenvedély és az erőszak értelmezése során saját emberképének az idegensége annál inkább fokozódik, minél több olyan mozzanatot kénytelen felfedezni az elkövetőkben és önmagában, amelyek hasonlóak az állatokéhoz.

Az *Aranysárkány* kapcsolódik a szörny megjelenítésének művészeti hagyományaihoz, melyek állati, emberi és gépszerű tulajdonságokkal rendelkező lényt testesítenek meg, s e szabálytalan, besorolhatatlan szerveződésekkel az ember egységének s önállóságának az újraértését szorgalmazzák. A Teremtés könyve 1,26–28 az ember fennhatósága alá rendeli az állatokat. Az Úr azért teremtette a maga képére az embert, hogy engedelmességes legyen neki. Először a férfit, aki nevet adott az állatoknak az eredendő bűn előtt. Az állatok némasága, a kábultság, amelyről Heidegger beszél, szomorúsággal tölti el az embert. Walter Benjamin szerint szükség van a megfordításra (*Umkehrung*) a természet lényegét illetően: „Mert néma, ezért szomorkodik, gyászol a természet. Ám még mélyebben vezet be a természet lényegébe e mondat megfordítása: önnön szomorúsága némítja el a természetet.”¹⁰ Az ember felsőbbrendűsége aföllött, amit állati életnek hívnak, végtelen, határtalan, teljes és feltétel nélküli. Az időnek az állatok elnevezésével kapcsolatban azért van jelentősége, mert a meztelenség miatt érzett szégyen a bűnbeesés után alakul ki. Derrida szerint Heidegger a végsőig halasztja a választ a *Lét és időben* arra a kérdésre, milyen jelentésben beszélhetünk puszta élőről, hogy és hol van az állatok létezése valamiféle időből megalkotva, s mit jelent az élet a maga tiszta állapotában.¹¹ Ha nem csalódom, a későbbiekben Heidegger az *akarattal* határozza meg az újkori ember lényegét: a világon belüli létezőnek az ontológiai meghatározása ilyen módon azért jelentős az *Aranysárkány* biopoétikai megközelítése felől, mert az *akarattal*, a mások felett gyakorolt felügyelet Novák megkülönböztető jellemvonása.¹² Az utóbbi két évszázad során magától értetődővé vált az állat és az ember elhatárolása a nyelvhasználat képessége és az erkölcsi tudat alapján, melynek módját és fogalmiságát nemcsak a dekonstrukció, de Kosztolányi regénye is kérdőre vonja.

Novák sem boldogul az emberi és az állati természet „tisztá”, átmenetet nem ismerő megkülönböztetésével. Emlékei szerint „nem is emberhez hasonlított” az

¹⁰ Walter BENJAMIN, *A nyelvről általában és az ember nyelvéről*, ford. SZABÓ Csaba = W. B., „A szirének hallgatása”: *Válogatott írások*, Bp., Osiris, 2001, 21. – Német eredetiben: „Weil sie stumm ist, trauert die Natur. Doch noch tiefer führt in das Wesen der Natur die Umkehrung dieses Satzes ein: die Traurigkeit der Natur macht sie verstummen.” Walter BENJAMIN, *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen* (1916) <http://gutenberg.spiegel.de/buch/uber-sprache-uberhaupt-und-uber-die-sprache-des-menschen-6521/2> (Letöltés ideje: 2017. október 3.)

¹¹ Heidegger számára az állat az egyik visszatérő példa a csak élőnek (Nur-Lebenden) nevezett létezés értelmezéséhez.

¹² „A növénynek és az állatnak nincs akarata, tompult kedéllyel sohasem hozzák maguk elé tárgyként a nyitottat. Ők nem tarthatnak a kockázattal, mint valami önmagunk elé állított képzzettel. [...] Az ember velük ellentétben a kockázattal tart, mert ő az itt végiggondolt értelemben akarattal rendelkező lény: »De mi inkább, mint a növény, az állat, kockázatával tartunk, akarva...«. Az akarat ebben az értelemben önmagunk érvényre juttatását jelenti, aminek szándékát [Vorsatz] a világ az előállítható dolgok teljességként már előre megszabta [gesetzt hat]. [...] Az újkori ember, akit ez az akarat jellemez [...], szándékait érvényre juttató előállítónak bizonyul, így állítja fel magát, és mindezt feltétlen hatalomként érvényesíti.” Martin HEIDEGGER, *Költők – mi végre?* (1946), ford. SCHEIN Gábor = M. H., *Rejtektak*, Bp., Osiris, 2006, 250–251. (kiemelés az eredetiben)

alacsonyabb támadó. Rettenetes alakja az ember állati természetét testesítette meg. Ezzel szemben, miközben Fóris a pisztolyával kérkedik, s féktelen indulattól fűtve az erőszak, a megtorlás jogát hirdeti, „egy zsömlyeszín kutya, mely meg se ugatta, unalmában Novák nadrágjára nyújtotta két lábát, mintegy társaságot keresve”. (511.) A szelíd állat itt „emberibbnek” mutatkozik, mint dühöngő gazdája. Novák azt gondolja, hogy az elvetemültségre való hajlam elburjánzása az emberben hasonló, mint a növény vadhajtása. A fattyat egyszerűen le kell metszeni, ahogy a kertész teszi. Ebből is látszik, hogy a természettan tanára továbbra is hisz a nevelés hatékonyságában. Mintha a rossz tulajdonságok az emberi létezés felületén, „kívül” helyezkednének el, s ily módon eltávolíthatók lennének. Novák „emberteremtésnek” tekinti a nevelést, tehát jóval többnek értékeli közvetítésénél. Azt vallja, hogy a tanár alkotó tevékenységet folytat, korlátlan hatalma van a rá bízott diákok fölött, s az emberanyagot tetszése szerint alakíthatja.

Az ember nem rendelkezhet más lelke fölött

Az ember a találkozásaiban érvényesülni engedi a másikat saját létében. Novákról ez a nyitottság nem mondható el fenntartás nélkül. Novák atyai szerepre tart igényt saját osztályának tanulóival szemben. Lányának a lelkét is birtokolni akarja. A nevelés, a szülő és a gyermek kapcsolata fokozatosan válik az emberi létezésnek olyan megoldhatatlan jelenségévé az *Aranyárányban*, mint az úr és a szolga viszonya az *Édes Annában*, vagy a feltétlen szülői szeretet a *Pacsirtában*. Apaként nem kíváncsi Hilda személyes világára, csakis követelményeket fogalmaz meg vele szemben. Saját értékrendjét kiterjesztve minden mozzanatában korlátozza lánya életének kibontakozását. Nem engedi, hogy ivadéka tőle különböző mivoltában létezzék. Figyelme nem a másik egyéniségének megismerésére irányul, mert mindenekelőtt saját tulajdonságainak jelenlétét fürkészi az idegen világokban. Ezzel magyarázható, hogy vaknak mutatkozik a másikat megkülönböztető személyiségjegyek iránt. Lemondóan veszi tudomásul, hogy az emberek egyformák, mintha gép állította volna őket elő sorozatban. Utólag felismeri, hogy nevelőként és apaként nem teljesen ártatlan a tanítványát és lányát vele végletesen szembefordító félreértések kialakulásában. Későn érinti meg a sejtelem, hogy az én és a másik világa kölcsönösen egymásra vonatkoznak. Novák öntetszelgő tanár és önző apa. Vonzó pedagógiai kihívásként fogadja Tibor és Hilda lelepleződését. Saját tudásfölényének fitogtatása fontosabb számára, mint lányának a személyes sorsa, ezért ragaszkodik előítéleteihez: „Tibor összeborzongott az irtózatától, szánalomtól, ámulattól, hogy az apa mennyire nem érti a helyzetet.” (225.) Erkölcsi alapelvek személytelen ismételtetésével oktatja lányát. A képzettségére büszke nevelő számára – mondhatni – fontosabb a *módszer*, mint az *igazság*. Minden alkalmat megragad elvont bölcsességek megfogalmazására, de a szentenciák értelmét nem alkalmazza helyesen az adott helyzetre, vagy elmulasztja végrehajtani a közvetítést

az általános szabály és az egyes eset között. Önhitt nevelőként azt hiszi, hogy kiskorúságban tartott lányát holmi csínytevésen érte, s a kísérleti alany szerepére kárhöz-tathatja, holott Hilda gyereket vár: „Azokra a kérdésekre, melyeket fölteszek neked, röviden, egyenesen fogsz felelni. Hajlandó vagy erre?” Hilda azért tagad konokul, mert nem tudja, hogy „Tibor mit árult el, melyik titkot.” (237.)

Az apa hisz abban, hogy az önmagában való igazság létezik. A természettudomány személytelen, leíró, fogalmi nyelve azonban antropomorfizmusokkal, s erkölcsi képzetekkel keveredik Novák érvelésében: „*érzékszerveink megbízható vallomása*”, „ellenkezik a többség *józan észleletével*”. (239.) Apa és lánya félreértésekbe torkolló beszélgetésében megmutatkozik, hogy az igazság kiszolgáltatott az egyedüli és felcserélhetetlen személyes távlatnak. Hilda az igazság Novák adta értelmében nem hazudik, mert nem valamely konkrét, kézzelfogható, létező igazsággal szemben állítja annak az ellenkezőjét. Novák hibát követ el, amikor általános kérdést fogalmaz meg, amely sem nem igazolható, sem nem cáfolható a tulajdon igazságfogalmával: „– Tehát az egész nem igaz? – Nem igaz. – Te hazudsz – mondta Novák, nagyon erélyesen.” (237.) Az „egész” igazságát nem lehet felmutatni a kísérleti természettan szemléltető példájához hasonlóan. Novák szerint a dolgot magát kell szemlélni, ezt sulykolja a lányának, de nem következetes, mivel az „egész” mint olyan Hilda számára ismeretlen beszélgetésre utal. Novák, ha hű akart volna maradni az önmagában vett igazság eszményéhez, rákérdezhetett volna a történet valamely konkrét részletére. Hildát tehát nem az „igazsággal” szembesítette. Megismerésbe vetett feltétlen hite védtelenné tette a nyelv cselvetésével szemben. Novák elbeszél Hilda mellett. *Vallomást akar kicsikarni* a lányából. A kézzelfogható igazság híve az „egész” és a „minden” iránt vágyakozik. Elvétett szóhasználata talán arra is utal, hogy szeretne közelebb kerülni Hildához. A vallomást azonban egyoldalúan megismerésként fogja föl, s ezért az általa már ismert *tények* feltárását várja el a lányától, magyarul vallatóra fogja, s nem lelki megtisztulásra bátorítja. A feltároló igazság iránt nem mutat érdeklődést, távol áll tőle minden, ami keletkező létezésben lévő: „A hazugság az puha, szétfolyó, mint az álom.” (237.) Novák éppen ezért a vallomásos nyelvi megnyilatkozás gomolygó, zavaros, szétfolyó állaga iránt sem mutat érdeklődést, nem figyel fel a beszélő lelkiállapotában bekövetkező változásokra. Meg sem érinti a sejtetem, hogy kétségbeesetten védekező lányával két malomban örölnek. A természettan tanárának szemében Hilda ésszerűtlenül viselkedik. Abból indul ki, hogy a *hazugság* empirikus tapasztalatok alapján cáfolható. A hazugság lelki indítéka, érzelmi háttere kívül esik az ő látókörén. A világ, s benne az ember a természettan tanárának szemszögéből elsősorban fizikai tények összessége. Minden más jelenséghez a hiba képzetét társítja. A saját világ határainak átlépése meglehetően fáradtságos és kockázatos vállalkozás, de aligha megkerülhető, mivel a másikkal való találkozás alkotja a *conditio humana* közös alapszerkezetét. Vili elképzelt lelkiismeret-furdalására gondolva Novák igyekszik beleélni magát a másik világába, ugyanakkor szenvedéssel tölti el, hogy a benne lakozó rémtől, az ismerős idegentől nem tud megszabadulni. Saját világának belső határai áthághatatlanak bizonyulnak.

Novák beszélgetés helyett szívesebben adja elő nézeteit. Az egyirányú közlésmód előnyben részesítése nem tekinthető pusztán foglalkozási ártalomnak, ennél súlyosabban esik latba, hogy tanárként és apaként sem ismeri fel a jelentőségét a vélemények kölcsönös cseréjének, holott ezáltal jöhetne létre a lánya, a diákjai és közte valamiféle közös világ, amelyben a saját és az idegen gondolkodásmódok át- meg át- járhatnák egymást. Novák nemcsak a nyilvánosság előtt, de családi körben is mindig összefogottan, választékosan beszél. Kimondatlan meggyőződése, hogy aki árnyaltan fogalmaz, a valóságot is összetettebben érzékeli. Novák alig beszél magáról. Megveretése után sem folyamodik személyes közléshez, a kivételt szinte csak az orvos, az ügyvéd és a nyomozó hatóság képviselőinek kérdéseire adott válaszai jelentik. Megrendült testi és lelki állapotában a mentális betegségek gyógyításának az egyik hatékony módja, „a szavak kiszabadítása” (*libération de la parole* – Lacan), nem adatik meg számára. Nem beszél önmagáról másnak, még Pepikének is csak szűkszavúan, töredékes utalásokra korlátozva mondandóját.

Novák teljesen természetesnek tekinti, hogy szülőként és tanárként rendelkezhet a másik ember fölött. Számára nincs más választható kerete az életnek, mint a családi kötelék, otthon és az iskolában. Ezt a kapcsot erősnek hiszi, még azután is, hogy a lánya felnőtté vált. Novák szülőként viszonyul az érettségire készülő nyolcadik osztály tagjaihoz, „huszonhárom nevelt fia” a tanár őszinte meggyőződése szerint gyámolítására szorul. A tanár azzal áltatja magát, hogy független maradhat diákjai elvárásaival szemben, s nem törődik a véleményükkel. Novák szülői és tanári kudarcai ellenére is őrzi emelkedett eszményét a nevelésről, s ennek megfelelően magasztatja fel a pedagógus személyét, akit hivatása eredendően háládatlan szerepre kárhoztat. Érdem és jutalom megszüntethetetlen egyenlőtlensége határozza meg e felelősségteljes pálya művelőinek a helyzetét a kezdetektől fogva. Tekintély és jelentőség feszültségét Novák a tanítás antik hagyományáig vezeti vissza történelmi emlékezetének köszönhetően. Novákot úgy korbácsolták meg volt tanítványai a 20. században, ahogy a tanító rab-szolgákat az uraik az ókorban.

Novák meggyőződése szerint üdvös törekvést képvisel: tanárként föláldozza magát a tanulókért, apaként a gyermekéért. „Háládatlanok” – ezt ismétli kettős csalódása után. Sejtelve sincs arról, hogy növendékei a hét egyetlen Novák-mentes napján érzik jól magukat.¹³ Novák az individuumok hiányát fájlalja. E balhiedelmével is összefüggő hallgatólagosan kiterjesztett „rendelkezési joga” mások fölött.

¹³ Kosztolányi regényének az iskolában átélhető szabadság mámorító érzéséről szóló mondatai visszhangot vernek Ottlik főművében. „Jókedvüknek több oka volt. Először az, hogy délutánjuk kivételesen szabad s ez a kis szabadság gondolata már reggel felvillanyozta őket. Másodszer ez az egyetlen nap, mikor nincs se számtan, se fizika, az a két komisz tárgy, melytől a legjobb diákok is, hiába tagadták, egyformán rettegetek.” (59.) – „Elég régen, még január közepén, elmaradt a két utolsó órájuk. Erősen havazott. Ahogy kiléptek a piarista gimnázium kapuján, féktelen jókedv fogta el őket.” OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Bp., Magvető, 2007, 63.

Milyen viszonyban áll önmagával Novák? Szenved saját természetétől, idegenként tekint magára, nem fogadja el saját belső világát, de ezt a feldolgozhatatlan tapasztalatát nem osztja meg másokkal. Felismeri ugyan, hogy a dialogicitás a szubjektivitás megvalósulásának az egyedüli terepe, de mindent belülről él meg, s lezárja mások előtt a személyes világába vezető utat. Novák viselkedése félreérthető, mások viselkedését pedig ő érti félre, de utólagos felismerései nem alakulnak át kérdésekké, melyek válaszlehetőségeket nyitnának meg, mivel nem kapcsolódnak folyamatban lévő beszélgetéshez, megmaradnak önmagához szóló kijelentéseknek. A mások fölötti rendelkezés hiedelme is okolható azért, hogy Novák nem jut el annak belátásához, hogy „az »Én« soha sem csupán önmaga tulajdona”.¹⁴

Novák tekintélytisztelő tanár, társas kapcsolatai, személyközi viszonyai zárttá teszi egyéniségét. Főris teljes joggal tartja rossz nevelőnek Novákot. Jellemzése előrevetíti Novák „tragikus vétségét”, Vili megalázását, amely a tanár és a diák végzetes összeütközéséhez vezet. „Novák fölemelte Vili padjáról a fizikakönyvét, hogy egy könnyű kérdést keressen.” (285.) Az „agyonfirkált, számárfüles könyv” arról tanúskodik, hogy Vili gyakran forgatta, de a tanár e felfedezésnek nem tulajdonít jelentőséget, holott *kézzelfogható* cáfolatát adja korábbi állításának, miszerint Vili nem tanult. Novák szembesíthetné magát azzal, hogy igaztalanul vádaskodott, de az önvizsgálat nem érénye.

Az emberi létmód alkotóeleme a megismerés

Novák mindent igyekszik számszerűsíteni, kiszámítani s ellenőrizni. *Uralkodni próbál* az ésszel nem irányítható folyamatok, így mások érzelmei és saját indulatai fölött, de ezen a téren fájdalmas kudarcot vall. Tálás Béla, a történelem tanára a diákok kedvence: erélytelen, de szeretetreméltó ember. Tudja, hol van az engedékenység határa, s a tanítványai végül is szót fogadnak neki. Ő csendben siratja Novákot, őszintén megrendíti kollégája öngyilkossága. Mintha mélyebb tudással rendelkezne az emberi létezésről a történelem tanulmányozásának köszönhetően, mint a természettan oktatója, aki Descartes és Leibniz elgondolását követve geometriailag megragadható tulajdonságaik alapján határozná meg az érzékelhető jelenségeket. Leibniz azonban a kiterjedés és a mozgás mellett figyelembe vette az *erőt* is, amellyel Novák nem tud mit kezdeni: az értelem, az ész, a logika, a kézzelfogható igazság fogalmi keretezik gondolkodását: a jelenségek értelmezésének a vonatkoztatási kerete a számszerűsíthetőség.

A testi lét értelmezése a fiziológia és a biológia nézőpontjából közelebb áll a descartes-i és leibnizi szemlélethez, mint az erőszak magyarázata, amelybe belezavarodik

¹⁴ Gerd HAEFFNER, *Filozófiai antropológia*, ford. GÁSPÁR Csaba László. <http://filozofia.uni-miskolc.hu/wp-content/uploads/2012/09/Haefner.pdf> (Letöltés ideje: 2018. február 1.)

Novák. Az őt vizsgáló orvos nézőpontja azért lesz vonzó számára, mert újra biztos alapokra akarja helyezni tudását az emberről. Novák az égre függeszti tekintetét, amikor a csillagokat nézi távcsővel, vagy az aranysárkány mozgását figyeli. E térszemlélet, a fölfelé irányuló tekintet átvitt értelemben arra utal, hogy a szellem emberének értékesebbek a földtől elemelkedett létezők, s a magasabban fekvő tartományok. A dolgok elrendezhetősége kiterjedt és mélyen fekvő kérdése a regénynek. Novák minden tekintetben a rend nevében tevékenykedik. A tanár a külvilág felé rendezettnek mutatja magát, belül, a lelkében azonban zűrzavar uralkodik.

Az elbeszélő ironiával foglalja össze az iskolai követelményrendszert, azt sugallva, hogy a képzésben a lényeg sikkad el. Nem szemléletet alakítanak az oktatott tárgyak, jelesül a számtan és a fizika, hanem részletekbe menő, elszigetelt ismereteket közvetítenek. Az élet céltalanságának kísértő gondolatával szemben a folyamatosan és rendszeresen végzett tanári munka jelent Novák számára menedéket. A történet epilógusa igazolja az érettségi banketten elhangzott beszéd alapgondolatát cáfoló osztályfőnök sejtését: az élet most végződik, a felnőttkor elszürkülést hoz. Jelképes, hogy Urbán Elemér kaptafakészítő lesz. Az élet egyhangúsága, a gépies napi működés kiábrándítja Novákot. Vajon meddig jut el Novák a nyelv természetének a megismerésében?

A regény kulcsszereplői félreértések sorozatának áldozatává válnak. Milyen szerepet játszik a nyelv a főhős emberi világának kialakításában? Szemléleti fordulathoz Vili önkéntelen megalázása vezet el Novákot, ekkor ugyanis *történés*ként tapasztalja meg a nyelvet. Érthetetlenül áll azelőtt, hogy miért használt olyan szavakat, amelyek addig hiányoztak a szókészletéből. Leibniz gondolkodásmódja irányadó a nevelés terén Novák számára, talán ezért tekinti egyértelmű jelrendszernek, a gondolatközlés eszközeként a nyelvet. Nem mutat mélyebb érdeklődést a szóválasztás iránt, de felismeri, hogy a beszéd mód súlyos félreértések forrása lehet. Visszatekintve nem érti, miért folyamodott önkéntelenül szokatlanul nyers kifejezésekhez Vili feleltetése közben. Novák a „kézzelfogható” igazság és az ennek megfelelő nyelvfelfogás híve. Arra a kimondatlan tételezésre alapozza nyelvbe vetett bizalmát, hogy a szó a dologhoz illik, eredendően a megismerésre van hangolva, ezért helyénvaló használata elsajátítható. Tréfából, ismerve Fóris érzékenységét, istennyilának nevezi a villámot, miközben az aranysárkány tudományos felhasználásához kapcsolódó felfedezést magyarázza a latintanárnak, aki megjijed a szó hallatán, s csak akkor nyugszik meg, amikor Novák reflektálva az ugratásra, elhárítja a metafora fenyegetését, megadva a szókép hétköznapi megfelelőjét. Novák jól számítja ki a latintanárra gyakorolt nyelvi hatást, s ez nemcsak emberismeretről, de a célnak megfelelő tudatos szóválasztásról is tanúskodik. Fóris, tanári hivatásából következően leginkább a nyelvvel foglalatossá válik, tehát tisztában van a képes beszéd valóságalkotó szerepével. Számára az *arctalan* sárkány, ahogy kollégája „szó szerint” értelmezve megnevezi a pusztát látványt, félelmetesebb, mint a fej imaginárius nézete, arccal kiegészítve.

Novák szerint a sárkány azért jelképezi az életet, mert segítségével többet tudhat meg az ember a természeti jelenségekről. A jelkép tehát nem megragadhatatlan

(665.) – Novák összegzi így a végső tanulságot, s innét visszatekintve az emberi és az állati tulajdonságok együttélése készíti elő a történetben a szellemmel, erkölccsel, kultúrával nem korlátozható erő és szenvedély győzelmét. E belátás vezet el Novák öngyilkosságához.

Novák önámítás nélkül vonja meg élete végső mérlegét: tanárként és apaként egyaránt kudarcot vallott, de az elbeszélő nem azonosul a főszereplő „egyoldalú” értékelésével: „Csalódásai lábánál heverték, s többre becsülte őket, mint mindazt, amit valaha tanult.” (665.) Mintha enyhe fenntartással élne a narrátor a kétségbeesett, nevelési elveit visszavonó Novák végletes következtetésével szemben, mely szerint a szellemi értékek idegenek az élettől, mivel azt a szenvedély és az erő határozza meg. A közvetett belső magánbeszédtől megkülönböztethető hang azt sugalmazza, hogy a nyomorúság és a méltóság egyszerre fejezi ki az emberi természetben munkáló megszüntethetetlen feszültséget. Novák értékrendje kiveti saját világából az emberben felismert „állati” lényt. Kizárólag a szellemet, az erkölcsöt ismeri fel önnön lényegeként, mert nem képes elviselni az alulról jövő uralmát, s miután nem tud többé hinni abban, hogy az ember le tudja rázni az erő és a szenvedély igáját, öngyilkos lesz.

Az ember képes véget vetni életének

Novák özvegyen, egyedül neveli lányát. Magányosan él. Még a párzó állatok éjszaka beszűrődő zajától is viszolyog, a fajfenntartás puszta ösztönének a működése is zavarja. Nevelői és apai kötelességének teljesítése érdekében nemcsak a magánéletről képes lemondani, de miután kudarcot vall, magáról az életről is. Az önmegtartóztatás és az öngyilkosság két olyan tulajdonságot feltételez, amely a regény sugalmazása szerint megkülönbözteti az embert az állati létezésétől. A regény időviszonyait behatóan elemezte Szegedy-Maszák Mihály.¹⁵ Az idő értelmezése az antropológiai különbség szempontjából is jelentőséggel bír az *Aranysárkányban*.

A múlt, a jelen és a jövő egysége felbomlik a regényben. Novák nem szívesen emlékezik a múltjára. Házassága, felesége korai halála csak foszlányokban jelenik meg az emlékezetében. Hilda minden jel szerint anyjától örökölte nyugtalan, szeszélyes természetét. Hilda szökése után Novák egyszerűen lemond a lányáról, vele kapcsolatban megszűnik minden jövőre vonatkozó várakozása, holott Hilda gyereket vár. Az özvegy, elhagyott apa és pártában maradt unokatestvére, Pepike, mint két „árva” gondoskodik egymásról. Nem csak róluk mondható el, hogy magányos lelkek. Vili, amíg futóbajnok s az érettségire készül, népszerű, megbecsült alakja a helyi közéletnek, de miután elveszti címét s megbukik a vizsgán, a senki földjén találja magát, megszegyenülten, egyedül köröz a városban. A *magány* szinte valamennyi szereplőt kísérti.

¹⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A nevelődési regény cáfolata* = Sz-M. M., *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 262–271.

Csajkás Tibor anyja egyedül él. A tanári kar színre léptetett tagjai szinte kivétel nélkül társtalan, megkeseredett emberek. Novák nem teszi magáévá a tetszetős gondolatot, mely szerint „Aki erősebb, annak igaza van”, de az erőszak kárvallottjaként kénytelen szembenézni azzal, hogy az őt ért igazságtalanság orvoslása a jog, az igazságszolgáltatás, az erkölcs eszközeivel aligha lehet eredményes. Novák vívódása nem jut nyugvópontra. Vonakodva elfogadja, hogy az erőszak szükséges rossz az ember világában, mivel bizonyos mértékben „szabályozza az életet”, de nem tudja feladni saját értékeit, amelyek alapvetően a szellem, az ész és az erkölcs fogalmaira épülnek.

Az időtapasztalatok távlatából is értelmezhető az öngyilkossághoz vezető folyamat. Miként van jelen az eljövendő, az elmúlt és a jelenbeli Novák világában megvetése s Hilda szökése után? Novák nem kíváncsi sem a lányára, sem az unokájára. Az emlékezés fogva tartja s összeköti az elégtételszerzés elővételezésével, a vele szemben elkövetett tett megtorlásával s végül az elképzelt megbocsátással. A tevékeny életet és koncentrált figyelmet fokozatosan feladja a jelenben. Kerüli Flóri nénit, aki jelenlétével feleségének múltjára emlékezteti. A jövő elvesztése vonja magával Novák bezárkózását, troglodita magányát. A feldolgozatlan sorsfordító esemény, testének meggyalázása felemészti Novák jelenét, s megtöri, megfosztja méltóságától.

Emberi természet: conditio humana

Az *Aranysárkány* biopoétikai jelentésrétege az emberi természet lényegét kutatja az életvilág más létezési formáihoz mérve. Novák Antal miután szülőként és tanárként egyaránt kudarcot vall, fokozatosan ismeri fel magában az idegent, de nem képes sajátként elfogadni „tisztátalanná” vált lényét, szabadulni akar tőle, mindenáron. A halálra szánt főszereplő olyan csapásokat szenved el, amelyekben megmutatkozik az emberi létezés tényleges szerkezete, belső erőinek feszültséggel teli kölcsönhatása. Novák kénytelen belátni, hogy az eszméktől vezérelt ember is esendő, mert az önkéntelen cselekedetet nem képes kizárni saját világából. Az értelem, az értéktudat és az akarat önmagában nem elég az erőszak és a szenvedély készletével szemben, mivel a szubjektum nem feltétlenül ura saját cselekedeteinek. Az ember világában az idegenség kívül-belül jelen van, ezért amit sajátjának hisz, abban egyszerre irányító és irányított.

Novák az európai kultúra „humanista” alapértékeire alapozza nevelői hivatását. Értelem, ész, következetesség, jóság, mértéktartás, szorgalom, tisztesség, kötelességtudat, önfeláldozás – e fogalmakkal különbözteti meg az embert a többi lénytől. Novák végső szótárából azért hiányzik az erőszak és a szenvedély, mivel ez utóbbi tulajdonságok a *természet* világához kötik az embert, tehát nem fejezik ki megkülönböztető lényegét, a *műveltségét*, ezért egyszerűen meg kell fékezni, kordában kell tartani ezeket a mozgatóerőket, felügyeletet kell gyakorolni fölöttük. Novák olyan lénynek képzei az embert, aki tudja, ki is valójában, mi végre létezik és miképpen kell

élnie. Egyre másra ütközik azonban olyan tapasztalatokba, amelyek kikezdi ennek a józan tudatnak az egységét.

Az emberről alkotott tudása férjként, apaként és tanárként vallott kudarainak hatására változik meg. Az erőszakkal, a szenvedéllyel és a becstelenséggel kapcsolatban olyan tapasztalatokra tesz szert, amelyeket képtelen értelmezni az ésszerű gondolkodás keretében. Miért üti pofon a lányát? Miért gúnyolódik Vili külsején, miért használ olyan megalázó szavakat, amelyektől maga is viszolyog? Miért nem tud megszabadulni önpusztító sérelmeitől, folyton kísértő képzeiteitől, tulajdon természetétől, az „ismerős idegentől”, amely a legtöbb szenvedést okozza neki? Jóllehet a szeretet Novák számára fontos érték, a keresztény eszmevilág nem tudja megerősíteni megrendült öntudatát. Az emberi természet magyarázata nem támaszkodhat vallási alapokra, hiszen Novák nem gyakorló hívő. Pepike egyedül jár a templomba. „Háládatlanok” – folyton ezt ismétli a tanár merénylőivel kapcsolatban, miközben a *megbocsátásra* készül. Szellemi és erkölcsi javak adományozására hangolt lényé érzékeny veszteséget szenved, amikor szembesül szeretett tanítványa elvetemült cselekedetével, a kegyetlen erőszakkal, az emberi méltóság meggyalázásával. Miként történhetett meg ez a borzalom művelt emberekkel, tanár és diák között? Mi minden rejtőzik az emberben, hogy mindez egyáltalán bekövetkezhetett? A bántalmazáshoz használt eszköz s az elkövetés módja sem közömbös: a tanárt *bikacsö*kkel verik meg, vagyis állatok ösztökélésére szolgáló, hímállat szervéből készült ütleggel.

A regény cselekménye szokatlanul meleg májusi napon kezdődik, s javarészt a nyári vakáció időszakában, perzselő hőségben játszódik, egészen Novák öngyilkosságáig: „Másnap délután volt a temetés, tikkasztó hőségben. A halottaskocsi nagy kerekerei forogtak a nyári porban.” (691.) A szöveg értelmezésének biopoétikai távlatából korántsem közömbös, hogy a többértelmű *kánikula* az ironikus csattanóval végződő regény zárlatában is jelen van: „Az asztal ismét nem válaszolt. De aztán az egyik lába hatalmasan magasba lendült, úgyhogy majdnem feldőlt, s a szellem erősen, határozottan kettőt koppantott, ezáltal közölve leányával, hogy ott, ahol most van, a végtelen térben és időben, a világűrben és semmiségben, valahol a Vénusz és Szíriusz között, már boldog.” (739.) A Szíriusz latin neve *Canicula*, azaz „*kiskutya*”. A csillag első hajnali megjelenése egybeesett a legmelegebb napokkal, innét származik a *kánikula* elnevezés. „A szellem gondolkozott. Úgy látszik, ennek a kiváló matematikusnak időre volt szüksége, míg elvégzi ezt az egyszerű számtani műveletet. Azt mondják, hogy a szellemek valami növény- vagy ásványszerű, tengő, lefokozott életet élnek.” (737–738.) Novák számára a szellemi létforma a legvonzóbb, s öngyilkosságával ebbe a birodalomba átköltözve mintha egyé válna eszményével, de ezt a tetszetős magyarázatot az elbeszélés iróniája elbizonytalanítja, azt sugalmazva, hogy a szellemi létforma éppúgy átmeneti és meghatározhatatlan, mint az emberi természet.

ISTVÁN DOBOS

Human Nature

Bio-Poetic Approaches to the Novel Aranysárkány

So far, this piece by Dezső Kosztolányi has not been analyzed from the aspect of bio-poetics. The novel seeks to answer the query whether we are able to transcend the framework of interpreting ourselves that is traditionally available for us and move to the level of other relationships of existence (present in the vegetable or animal kingdoms, or in nature) in this effort. In *Aranysárkány* [verbatim: golden dragon], the eponymous creature is neither a human being, nor an animal, but a model of a mythological beast, which the characters seem to personify in various ways. Its role in the book is to gradually undermine the anthropological conviction that considers human beings to be the opposite of animals. According to this latter assumption, our absolute superiority in this respect is guaranteed by our intellect, willpower, morality, and the use of language. The novel suggests that the differences and discrepancies that separate us from animals and other natural creatures are much more complex and the essence of human existence cannot be defined or pinpointed through simple binary oppositions. It is the act of being addressed by the imaginary gaze of the golden dragon and the effort of embedding the interpretation of the experience of this encounter into the image perceptible about human nature that provide the perspectives and angles of comprehension which may justify the possibility of approaching Kosztolányi's *Aranysárkány* from a bio-poetic aspect.